ՎԱՀԱԳՆ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԷ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ

ԺԷ դ. երկրորդ կեսին Հասան-Ջալալյանների կաթողիկոսության ժառանգականության ավանդույթը խախտվեց: 1653 թ. Գանձասարի կաթողիկոս օծվեց Հասան-Ջալալյան տոհմին չպատկանող Պետրոս Խանձքեցին՝ Կաթողիկոսական Աթոռին բազմելու համար 1652 թ. դառնալով Հասան-Ջալալյան Գրիգոր Կաթողիկոսի որդեգիրը եւ ստեղծելով այդ տոհմի երեւութական անընդհատություն[1]: Որդեգրման այդ ակտով նա պարտավորվում էր իր մահից առաջ Գանձասարի կաթողիկոս օծել միայն Հասան-Ջալալյան տոհմի ներկայացուցչի: Վարդան Օձնեցին գրում է, որ նա կատարում է այդ պարտավորությունը եւ մահից առաջ, 1674 թ., կաթողիկոս է օծում Երեմիա Հասան-Ջալալյանին, սակայն Գանձասարի Կաթողիկոսական Աթոռի նկատմամբ Հասան-Ջալալյանների ժառանգական իրավունքի վերականգնումն ընդդիմություն է առաջացնում ինչպես Գանձասարի վանքի միաբանների, այնպես էլ Կաթողիկոսության բարձր հոգեւորականության շրջանում, որոնք բացահայտ կերպով հանդես են գալիս Հասան-Ջալալյան Երեմիայի թեկնածության դեմ:

Գանձակի եւ Բարդայի առաջնորդները, չճանաչելով Երեմիայի կաթողիկոսական իրավունքները, նույնիսկ «կամեցին առանձին ունիլ զթէմս իւրեանց անկախ ի կաթուղիկոսացն յԱղուանից եւ Էջմիածնայ»[2]: Երեմիա Կաթողիկոսը, այս ընդդիմությանը վերջ տալու նպատակով, կաթողիկոս դառնալուց մեկ տարի անց կաշառքով Գանձակի եւ Բարդայի խաներից հրովարտակներ է ձեռք բերում, որոնցով խաները նրան կաթողիկոս են ճանաչում՝ հրամայելով իրենց իշխանության տակ գտնվող հայերին հնազանդվել նրան[3]:

Վարդան Օձնեցին գրում է. «Յետ չորս ամաց կաթուղիկոսութեան տէր Երեմիայի հաճեալ զկամս Բէկլար բէկին Բարդայու, Սիմէօն եպիսկոպոս՝առաջնորդ Բարդաբասանու* եւ Ջրաբերդու ի թուին հայոց ՌՃԻԳ (1674) օծաւ հակառակ Աթոռ կաթուղիկոս Աղուանից»[4]: Այստեղ «յետ չորս ամաց»-ը վրիպակ է, պետք է լինի «յետ չորս ամսոց», քանի որ Վարդան Օձնեցին վերը նշում էր, որ Երեմիան կաթողիկոս է օծվել 1674 թ.:

Փորձենք պարզել այս մութ պատմությունը՝դիմելով այլ աղբյուրների օգնությանը:

Երեւանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 8965 ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանը քննարկվող հարցի վերաբերյալ լրիվ հակառակ տեղեկություններ է տալիս: Ըստ այդ հիշատակարանի, Պետրոս Կաթողիկոսը 1675 թվականին, մահից առաջ, կտակով Գանձասարի Կաթողիկոսական Աթոռը հանձնում է իր աշակերտ Սիմեոնին, որ չէր

1 Տե՛ս **Վարդան Օձնեցի**, Պատմութիւն Հայոց. Մատենադարան, ձեռ. թ. 4331, թ. 10ա-10բ:

2 Անդ, թ. 11բ:

3 Տե՛ս անդ::

* Բարդաբասանը գավառակ է Արցախում, տարածվում է Ջրաբերդի գավառից արեւելք («Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հատ. Ա,Եր., 1986, էջ 620):

4 **Վարդան Օձնեցի,** թ. 12:

պատկանում Հասան-Ջալալյան տոհմին: Սիմեոնը, Պետրոս Խանձքեցու վախճանվելուց հետո, «կամակցութեամբ ամենայն մեծամեծաց տանս Աղուանից», օծվում է Գանձասարի կաթողիկոս եւ, մեկնելով Ղազվին, միաժամանակ հաստատվում Գանձասարի կաթողիկոս եւ՛ Սուլեյման շահի հրովարտակով, եւ՛ այդ ժամանակ Դարսկաստանում գտնվող Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու կոնդակով[5], որը, հալածվելով Երեւանի Սեֆի-Ղուլի խանի կողմից եւ ապավինելով շահի արդարադատությանը, 1673-75 թթ. գտնվում էր Սպահանում[6]: Այս հիշատակարանը միակ աղբյուրն է, ըստ որի Սիմեոն Կաթողիկոսը Հակոբ Ջուղայեցուց հաստատման կոնդակ է ստացել, մինչդեռ Սուլեյման շահի՝ Երեմիային Գանձասարի կաթողիկոս հաստատելու հրովարտակում ասվում է, թե Երեմիան, ներկայանալով շահին, հայտնել է, որ իր հորեղբայր Գրիգոր Հասան-Ջալալյան Կաթողիկոսի մահից հետո իր անչափահաս լինելու պատճառով կաթողիկոս է դարձել Պետրոսը, որը, դեռ իր կենդանության օրոք, կաթողիկոսությունն իրեն է հանձնել: Երեմիան շահին ներկայացրել է Աղվանքի հայ իշխանների համախոսականը, որով նրանք հայտնում էին, որ Գանձասարի կաթողիկոս են ճանաչում Երեմիային եւ «երախտապարտ են» նրան: Շահը բավարարել է Երեմիայի խնդրանքը եւ նրան «Նապաստակի տարվա սկզբից» հաստատել Ղարաբաղի, Գանձակի եւ Շամախու կաթողիկոս: Հրովարտակը տրվել է Հիջրայի 1086 թ. սաֆար ամսին (1675 թ. ապրիլի 27 - մայիսի 26)[7]: Այս հրովարտակից հետեւում է, որ Երեմիան իր հորեղբոր մահից հետո Պետրոսի՝ Գանձասարի կաթողիկոս դառնալու փաստը պատճառաբանում է իր անչափահասությամբ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի Շոշ գյուղի Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու հյուսիսային մուտքի բարավորի վրա գոյություն ունի հետեւյալ բովանդակությամբ արձանագրությունը. «Շինեցաք զսուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցիս յիշատակ հոգւոց մերոց ննջեցելոց ի հայրապետութեան Աղուանից տեառն Երեմիայի... Թուին էր ՌՃԴ (1655)»[8]: Այս արձանագրությունից հետեւում է, որ Երեմիան Աղվանից Հայրապետ է կոչվել Պետրոսի կաթողիկոսության ժամանակ:

Երեմիան շահին է ներկայացնում Աղվանքի հայ իշխանների՝ իր անունով մուջալա-համախոսականը, սակայն նրա այն պնդումը, թե Պետրոսն իր կենդանության օրոք Գանձասարի Կաթողիկոսական Աթոռը հանձնել է իրեն, բանավոր է: Մեր կարծիքով, եթե Երեմիան ունենար իր անունով Պետրոս Կաթողիկոսի գրավոր կտակը, ապա այն կներկայացներ Սուլեյման շահին, մինչդեռ հրովարտակում հստակ նշված է, որ Երեմիան հայտնել է, թե Պետրոս Խանձքեցին կաթողիկոսությունը հանձնել է իրեն եւ ներկայացրել միայն Աղվանքի հայ իշխանների գրավոր համախոսականը:

Հրովարտակը գրվել է 1675 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, սակայն շահը Երեմիայի

5 Մատենադարան, ձեռագիր (այսուհետեւ՝ Ձեռագիր) թ. 8965, թ. 361 բ:

6 Տե՛ս **Աշ. Հովհաննիսյան,** Դիվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ: Եր., 1959, էջ 158-161:

7 Տե՛ս Մատենադարան, Կթղկ. դիվան (այսուհետեւ՝ Կթղկ. դիվան), թղթ. 241, վավ. 201, Սարգիս Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Տփխիս, 1853, էջ 491-492:

8 «Դիվան հայ վիմագրության» (այսուհետեւ՝ Դիվան), Արցախ, Պրակ V: Եր., 1982, արձանագրություն 494, էջ 145-6:

կաթողիկոսությունը հաստատում է «նապաստակի տարվա սկզբից», այսինքն՝ հետին թվով, նույն 1675 թ. փետրվարի երկրորդ կեսին:

ԺԸ դ. երկրորդ կեսին կազմված Աղվանից կաթողիկոսների գավազանագրքում Պետրոս Խանձքեցուց հետո հիշատակվում են ոչ միայն Սիմեոնն ու Երեմիան, այլեւ ոմն Մելիքսեթ Արեշեցի, որին գավազանագիրք կազմողը կեղծ կաթողիկոս է անվանում՝ հաղորդելով, որ նրա աթոռակալության թվերը իրեն հայտնի չեն[9]: Այս Մելիքսեթից հետո հերթականորեն նշված է Սիմեոնի անունը, որին կազմողը անվանում է «շնորհալի Հայրապետ Մեծ Կուենեցի»[10*]: Երեմիայի անունը տեղադրված է Սիմեոնի անունից հետո: Երեմիայի վերաբերյալ, որին գավազանագիրք կազմողը Երեմիա Ճալեցի է անվանում եւ նրա կաթողիկոսության սկիզբ է նշում 1676 թ., գրված է. «Հակառակեալ, անձամբ առեալ կաթուղիկոսութիւն՝ ի միասին վարին չարչարանօք, որ խոտեալ աղճատեալ ոմն Եղիայ անուն եպիսկոպոս անուան կաթողիկոս եւ նա ձեռնադրէ Տէր Երեմիային անուանին կաթուղիկոս»[11]:

Այս գավազանագրքի համաձայն, Երեմիային անվանական-անօրինական կաթողիկոս է օծել ոմն Եղիա եպիսկոպոս, որը նույնպես անօրինական կերպով իրեն կաթողիկոս էր հորջորջում[12**], սրանից հետո Երեմիան, դեմ գնալով եկեղեցական կանոնադրությանը, Սիմեոնի հետ «չարչարանօք» է աթոռակալել: Ինչպես տեսնում ենք, այս աղբյուրը Երեմիա Հասան-Ջալալյանին է հակաթոռ համարում:

Չնայած Սիմեոն Երեւանցին եւս Սիմեոնին անվանում է ինքնընծա եւ առանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու հաստատման Գանձասարում աթոռակալած, սակայն միաժամանակ հետաքրքիր տեղեկություն է տալիս: Ըստ Սիմեոն Երեւանցու, Սիմեոնը իրեն Գանձասարի կաթողիկոս հռչակելուց հետո լքում է կաթողիկոսանիստ Գանձասարի վանքը եւ, վերցնելով վանքի ամբողջ գույքը, տեղափոխվում իր հայրենի գյուղ՝ վայելելով մահմեդական մուլքադարի հովանավորությունը[13] (Մակար Բարխուդարյանցը նշում է Ջրաբերդի գավառի Թ-ղի գետի ձորում գտնվող Խոտորաշենը)[14]: Այդ պատճառով Հակոբ Ջուղայեցին բանադրում է Սիմեոնին եւ Աղվանքից Էջմիածին կանչելով ոմն Երեմիա աբեղայի՝ նրան միաժամանակ ձեռնադրում եպիսկոպոս, ապա օծում Գանձասարի կաթողիկոս[15]: Սիմեոն Երեւանցին Երեմիային աբեղա է անվանում եւ գրում, որ Հակոբ Ջուղայեցին նրան եպիսկոպոս ձեռնադրելուց հետո է կաթողիկոս օծել: Այսինքն պետք է ենթադրել, որ Էջմիածինը չէր ճանաչում Եղիայի ձեռքով Երեմիայի կաթողիկոս օծվելը, հակառակ դեպքում նա միայն հաստատման կոնդակ եւ կամ Պետրոս Խանձքեցու նման կաթողիկոսական գավազան կստանար:

---

9 Գթղկ. դիվան, թղթ. 240, վավ. 132:

10 * Մեծ Կուենքը (Մեծկվենք, Մեծկուանք) տեղադրվում է Թարթառ գետի վերին ավազանում, Մռավ լեռան լանջերից հարավ-արեւելք: Մեծ Կուենքի եպիսկոպոսական կենտրոնը Խարթավանքն էր:

11 Գթղկ. դիվան, թղթ. 240, վավ. 132:

12 ** Պետք է ենթադրել, որ Երեմիայի «օծումը» տեղի է ունեցել ոչ թե 1675-ին, այլ 1655 թվականից ոչ ուշ, երբ Երեմիան վիճարկում էր Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձքեցուց:

13 **Սիմեոն Երեւանցի,** Ջամբռ: Վաղարշապատ, 1873, էջ 80:

14 **Մակար Բարխուդարեանց,** Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ: Թիֆլիս, 1907, էջ 68:

15 Անդ:

Սիմեոն Երեւանցին չի գրում Հակոբ Ջուղայեցու կողմից Երեմիա Հասան-Ջալալյանին Գանձասարի կաթողիկոս օծելու թվականը, այլ միայն նշում է, որ այն տեղի է ունեցել Սիմեոնի՝ կաթողիկոս օծվելուց եւ ապա աթոռանիստ Գանձասարի վանքը լքելուց ու հայրենի գյուղ՝ տեղափոխվելուց հետո[16*] :

Շուշիի Ագուլեցոց եկեղեցում պահված Ավետարանի հիշատակարանը հաղորդում է. «Արդ, գրեցաւ վարդապիթիթ եւ ոսկեզօծ սուրբ եւ աստուածաշունչ Աւետարանս... ի թուականին Հայոց ՌՃԻԹ, ամսեան սեպտեմբերի, որոյ էին աւուրք Ժ (1680 թ. սեպտեմբերի 10), ի թագաւորութեան պարսից Շահ-Սուլէմանին եւ ի հայրապետութեան տանս Աղուանից Տեառն Երեմիայի սրբազան եւ նորընծայ կաթուղիկոսի»[17]:

Հիշատակարանի հեղինակը 1680 թ. սեպտեմբերին Երեմիային նորընծա կաթողիկոս է անվանում, երբ հայտնի է, որ դեռեւս 1675 թվականին էր Երեմիան շահից կաթողիկոս հաստատվելու հրովարտակ ստացել:

Այս հիշատակարանի հաղորդումը կապելով վերը մեջբերված Սիմեոն Երեւանցու տեղեկության հետ՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Հակոբ Ջուղայեցու կողմից Երեմիային Գանձասարի կաթողիկոս օծելը տեղի է ունեցել 1680 թ. մոտ ընկած ժամանակահատվածում: Հակոբ Ջուղայեցին 1677 թ. Էջմիածնի խորհրդաժողովի որոշումներ իրականացնելու նպատակով արտասահման գնալու համար Վրաստան է եկել նույն 1677 թ.[18]: Աշոտ Հովհաննիսյանը գտնում է, որ 1677 թ. Վրաստանում Հակոբ Ջուղայեցին հանդիպել է Գանձասարի հակառակորդ կաթողիկոսներին՝ Սիմեոնին եւ Երեմիային, եւ հաշտեցրել նրանց[19]:

Այս ամենը միմյանց կապելով՝ թերեւս կարելի է եզրակացնել, որ Երեմիան կաթողիկոս է օծվել կամ Վրաստանում այս հանդիպման ժամանակ, կամ քիչ ավելի վաղ:

Փորձենք ի մի բերել միմյանց միաժամանակ եւ՛ հակասող, եւ՛ լրացնող աղբյուրների այս հաղորդումները:

Պետրոս Խանձքեցին մահից առաջ Գանձասարի կաթողիկոսությունը սեփական կտակի համաձայն հանձնում է իր աշակերտ, Գանձասարի վանքի աթոռակալ, Գանձակի թեմի եւ նրանից Մռավի լեռներով բաժանված Մեծ Կուենքի կամ Բարդաբասանի եպիսկոպոս Սիմեոն Խոտորաշենցուն: Վերջինս Պետրոս Խանձքեցու մահից հետո, 1675 թ., մեկնում է Պարսկաստան եւ Սուլեյման շահի ու այդ ժամանակ Պարսկաստանում գտնվող Ամենայն Հայոց Հակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսի կողմից հաստատվում Գանձասարի կաթողիկոս: Երեմիա Հասան-Ջալալյանը, որը դեռ Պետրոս Խանձքեցուց էր փորձել խլել Կաթողիկոսական Աթոռը, հենվելով իր հորեղբայր Գրիգոր Կաթողիկոսի եւ Պետրոս Խանձքեցու՝ 1652 թ. համաձայնագրի, ինչպես նաեւ իր տոհմակից Հասան-Ջալալյանների ու Աղվանքի մի շարք աշխարհիկ եւ հոգեւոր տերերի օժանդակության վրա, կաշառքով

16 * Սիմեոն Երեւանցին գրում է, որ Սիմեոն Խոտորաշենցին բանադրվել է Հակոբ Ջուղայեցու կողմից ոչ թե «ինքնընծա» կերպով Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը զբաղեցնելուց անմիջապես հետո, այլ այդ Աթոռը Գանձասարի վանքից տեղափոխելու համար: Մա կասկածի տեղիք է տալիս: Չէ՞ որ նույն Հակոբ Ջուղայեցին քիչ անց, 1677 թվականին, փորձում էր հաշտեցնել Սիմեոնին եւ Երեմիային: Հավանաբար նման բանադրանք չի եղել:

17 Գթղկ, ղիվան, թղթ. 260, վավ. 130, էջ 2ա:

18 Տե՛ս **Աշ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ: Էջ 208-209:

19 Անդ:

Բարդայի հաքիմ Աբաս-ղուլի խանից[20] եւ Ղարաբաղի բեկլարբեկ, Գանձակի խան Ջիադ Օղլի Ուղուրլուից Հիջրայի 1087 թ. մուհարամ ամսին (1675 թ. մարտի 16 - ապրիլի 15)[21] ստանում է հրովարտակներ, որոնցով այդ խաները Գանձասարի կաթողիկոս էին ճանաչում Երեմիային եւ հրամայում իրենց ենթակա հայերին՝ հնազանդվել նրան:

Երեմիան տեղական իշխողներից իր կաթողիկոսական իշխանությունը հաստատող հրովարտակները ստանալուց հետո, զուցե նույն հնարքը բանեցնելով, 1675 թ. մայիսին իր կաթողիկոսությունը հաստատող հրովարտակ է ստանում նաեւ Սուլեյման շահից:

Երեմիայի եւ նրա կողմնակիցների հարաճուն ճնշման տակ Սիմեոն Խոտորաշենցին թողնում է իր աթոռանիստ Գանձասարի վանքը եւ, ստանալով իր ծննդավայր Խոտորաշեն գյուղի մուսուլման մուլքադարի աջակցությունը, տեղափոխվում է այնտեղ:

Հակոբ Ջուղայեցի Կաթողիկոսը, որն աջակցության խիստ կարիք ուներ եւ այդ պատճառով չէր կարող հաշվի չառնել հզոր եւ հայ իրականության մեջ մեծ համարում ունեցող Խաչենի Հասան-Ջալալյան մելիքական տան եւ նրանց կողմնակիցների ձգտումները, հավանաբար 1677 թ. կաթողիկոս է օծում Երեմիա Հասան-Ջալալյանին:

Գանձասարի կաթողիկոսության թեմերը երկփեղկվեցին՝ բաժանվելով երկու հակամարտ հայրապետների միջեւ: Սիմեոն Խոտորաշենցուն կաթողիկոս էին ճանաչում Գանձակի, Շաքիի եւ Շամախու թեմերը, Երեմիային՝ Ղարաբաղի թեմերը[22]:

Վերը նշեցինք, որ Հակոբ Ջուղայեցին 1677 թ. Վրաստանում հանդիպել է Գանձասարի հակառակորդ հայրապետներին եւ հաշտեցրել նրանց: Այդ հանդիպման արդյունքում Սիմեոն Խոտորաշենցին 1677 թ. օգոստոսի 25-ին թվագրված պարտավորագիր է տալիս առ այն, որ իր մահից հետո իր ժառանգները զրկվելու են կաթողիկոս դառնալու իրավունքից: Կաթողիկոսության ժառանգականությունը վերապահվում է Հասան-Ջալալյաններին: Սիմեոնը հայտնում է նաեւ, որ ինքը թուղթ է տվել Հակոբ Ջուղայեցուն, ըստ որի պարտավորվել է ենթարկվել ու հնազանդվել նրան[23]:

Վավերագրում խոսք կա նաեւ Գանձասարի կաթողիկոսության վերաբերյալ Սիմեոնի եւ Երեմիայի միջեւ կայացած համաձայնագրի մասին, որը հաստատվել է Հակոբ Ջուղայեցու կողմից[24]: Թե ինչ հարցեր էին շոշափվում այդ համաձայնագրում՝ վավերագրում չի ասվում: Այդ մասին տեղեկանում ենք Վարդան Օձնեցուց, որը գրում է. «Եւ ձեռագիր Սիմէօն Կաթուղիկոսն Աղուանից ի թուին Հայոց ՌՃԻԶ օգոստոսի ԻԵ (1677 թ. օգոստոսի 25), զի ինքն, որքան կենդանի է, վարեսցէ իշխանութիւն կաթուղիկոսութեան ի վերայ մասին Աղուանից՝ Շիրուանայ, Շաքուայ եւ Գանձակայ»[25]:

Փաստորեն Գանձասարի կաթողիկոսությունը բաժանվում էր երկու մասի՝ Շիրվանի, Շաքիի եւ Գանձակի թեմերը տրվում էին Սիմեոն Խոտորաշենցուն, Ղարաբաղի թեմերը՝ Երեմիա Հասան-Ջալալյանին:

---

20 Տե՛ս Կթղկ. դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 83:
21 Տե՛ս անդ, վավ. 47:
22 Ձեռագիր թ. 4331, էջ 12ա:
23 Կթղկ. դիվան, թղթ. 240, վավ. 1:
24 Տե՛ս անդ:
25 Ձեռագիր թ. 4331, էջ 12բ:

Հակոբ Ջուղայեցու այս որոշումից դժգոհ Երեմիան, օգտվելով այն հանգամանքից, որ Հակոբ Ջուղայեցին 1677 թ. առանց շահից թույլտվություն ստանալու մեկնել էր Վրաստան, իսկ այնտեղից Թուրքիա եւ այդ պատճառով վարկաբեկվել պարսկական կառավարության աչքում[26], Ղարաբաղի բեկլարբեկ Աբաս-Ղուլի խանից Հիջրայի 1090 թ. ռաբի ալ ավալ ամսին (1679 թ. ապրիլի 12 - մայիսի 12) ստանում է հրովարտակ՝ ուղղված Ղարաբաղի, Գանձակի եւ Շիրվանի հայերին, որտեղ Աբաս-Ղուլի խանը հրամայում էր հնազանդվել Երեմիա Կաթողիկոսին եւ թալիբաններ (հոգեւոր պտուղները - Լ. Մ.) հանձնել նրան[27]: Նույն տարում Շաքիի Հուսեյն խանն իր խանության հայերին հրամայում է հնազանդվել Երեմիային[28]:

Սիմեոն Խոտորաշենցին նույնպես խախտում է Հակոբ Ջուղայեցու միջնորդությամբ կայացված համաձայնությունը՝ Երեմիայի գավազանի տակ գտնվող Ջրաբերդի գավառում կառուցելով եւ 1691 թ. օծելով իր աթոռանիստ Երից Մանկանց վանքը[29]: Թերեւս Սիմեոն Խոտորաշենցու կողմնակիցները թույլ չեն տալիս Երեմիա Կաթողիկոսի կողմից Ղուզաին[30*] կոչվող գավառակի գյուղերի քորեպիսկոպոս նշանակված Հակոբ վարդապետին հաստատվել այդ գյուղերի առաջնորդանիստում, այդ պատճառով վերջինս 1682 թ. ստիպված էր կառուցել Ծակուռի գյուղի եկեղեցին եւ հաստատվել այնտեղ[31]:

Պոլսում 1680 թ. մահացած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցուն հաջորդում է Եղիազար Այնթապցին, որի մասին 1689 թ. մի հիշատակարանում հաղորդվում է, թե կաթողիկոսում էր «բռնի իշխանութեամբ», եւ որ «ի գալն նորայ դղրդումն եղեւ համայն արեւելեանս, որ եւ ահարկու եղեն ազգն մահմեդականի»[32]: Եղիազար Այնթապցին, օգտագործելով Վարանդայի, Դիզակի եւ Խաչենի մելիքների՝ իրեն ուղղված դիմումը, որտեղ հայտնվում էր, թե միայն Երեմիա Հասան-Ջալալյանին են ճանաչում Գանձասարի կաթողիկոս եւ պահանջում են բանադրել Սիմեոնին[33], Էջմիածնին են ենթարկվում Պետրոս Խանձքեցու ժամանակ Գանձասարի կաթողիկոսությանն անցած Շաքիի ու Շամախու թեմերը: Եղիազարի հրամանով Էջմիածին եկած Սիմեոն Խոտորաշենցին պարտավորվում է «առանց վարելոյ զիշխանութիւն կաթուղիկոսութեան նստի հանդարտ ի վանս իւր»[34]:

Այս պարտավորությունը, սակայն, Սիմեոնը չի կատարում, քանի որ 1690 թ. մարտի 15-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Եղիազար Այնթապցին Շաքիի ու Շիրվանի հայերին ուղղված կոնդակում գրում է, որ Սիմեոնը, երդմնազանց լինելով, մեռոն է օրհնել, եպիսկոպոս ձեռնադրել եւ ստացել Շաքիի ու Շիրվանի թեմերի ութ թուման գումար կազմող եկեղեցական արդյունքները, որոնք Եղիազար Կաթողիկոսը պահանջում է հանձնել Էջմիածնին: Անդրադառնալով Գանձասարի կաթողիկոսությունում տիրող երկպառակությանը՝ վերջինս

---

26 Տե՛ս **Աշ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ.: Էջ 294:

27 Տե՛ս Կթղկ. դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 93:

28 Տե՛ս անդ, վավ. 95:

29 Տե՛ս Դիվան, արձանագրություն թ. 300, էջ 96:

30 * «Ղուզի» թուրքերեն բառ է, որ նշանակում է ոչ արեւահայաց, այստեղ Տող լեռան հյուսիսային լանջին ընկած գյուղերն են, նույն լեռան հարավային լանջի գյուղերից բաղկացած գավառակն անվանվում էր Գյունե՝ թուրքերեն՝ հարավ:

31 Տե՛ս Դիվան, արձանագրություն թ. 600, էջ 172-173:

32 Տե՛ս Ձեռ. թ. 1512, էջ 594բ:

33 Տե՛ս Ձեռ. թ. 4331, էջ 13ա:

34 Անդ :

նույն կոնդակում գրում էր. «Երեմիայն եւ Սիմէօնն եթէ միաբան մնան ի Գանձասար, բարի՛ է, եթէ ո՛չ, եւ ո՛չ մինն չէ կաթողիկոս»[35]: Ինչպես տեսնում ենք, ինքը՝ Եղիազար Այնթապցին, շարունակելով Էջմիածնինը համարել Շաքիի եւ Շամախու թեմերը, ուժը կորցրած էր համարում կաթողիկոսությունից հրաժարվելու Սիմեոնի պարտավորագիրը: Եղիազար Այնթապցու համար պարզ պետք է լիներ, որ Սիմեոնն ու Երեմիան չեն կարող միատեղ նստել Գանձասարի վանքում եւ համատեղ աթոռակալել: Եղիազարը նման պահանջ առաջ քաշելով ոչ թե փորձում էր վերջ տալ երկպառակտությանը, այլ ջանում էր այդ երկպառակտչական պայքարից թուլացած Գանձասարի կաթողիկոսությունը ենթարկել Էջմիածնին եւ այդ կաթողիկոսության Անդրկուրյան հարուստ թեմերը վերջնականապես ամրացնել Էջմիածնին:

Շաքիի ու Շամախու թեմերին ուղղված այս կոնդակին հետեւում է Եղիազար Այնթապցու՝ Գանձասարի կաթողիկոսության բոլոր թեմերին ուղղված կոնդակը, որով արգելվում էր եկեղեցական արդյունքները Սիմեոն Խոտորաշենցու նվիրակներին հանձնել[36]:

Դրա հետեւանքով՝ Սիմեոն Խոտորաշենցուն ենթարկվող մի քանի թեմերի առաջնորդներ երես են թեքում նրանից եւ նրա հակառակորդների հետ 1691 թ. փետրվարի 10-ին կազմում համախոսական, որտեղ հայտարարում են, որ Գանձասարի կաթողիկոս են ճանաչում միայն Երեմիային եւ պարտավորվում են եկեղեցական հասույթներն ամբողջովին հանձնել նրան, իսկ Սիմեոնին, որն իր հավաքած գումարները «իւր հօր տանն է մսխում եւ այլ տեղ կորուսանում... դուրս անիմք մեր մէջէն, ուր կամի գնայ»[37]:

Համախոսականը կնքել էին Քոչիզի մելիք Փիրումը, Ջրաբերդի մելիք Հախիջանը, Շամքորի մելիք Միրզախանը, հինգ եպիսկոպոսներ, այդ թվում՝ Փառիսոսի եպիսկոպոս եւ Շամքորի առաջնորդ Բարսեղը, Մեծ Արանից Սուրբ Հակոբի վանքի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը եւ Ծարի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսը, որոնք մինչ այդ ենթարկվում էին Սիմեոն Կաթողիկոսին: Վերջինս ստիպված էր թողնել Ջրաբերդի գավառում գտնվող իր նորակառույց Երից Մանկանց վանքը եւ ապաստանել Ամարասի վանքում՝ ստանալով Վարանդայի մելիքի[38] աջակցությունը[39]:

Սիմեոն Խոտորաշենցին, տեսնելով, որ Էջմիածինը հակված է իր հակառակորդ Երեմիա Հասան-Ջալալյանի կողմը, փորձում է ստանալ Վատիկանի օժանդակությունը՝ կանգ չառնելով նույնիսկ դավանափոխության առջեւ: Տաշյանի կազմած ձեռագրերի ցուցակում[40] առկա է եկեղեցական գրքերի տպագրության համար Հակոբ Ջուղայեցու կողմից Եւրոպա ուղարկված եւ 1664 թ. կաթոլիկություն ընդունած Ոսկան վարդապետ Երեւանցու վկայությունը, համաձայն որի, 1688 թ. Աղվանից Ազարիա Կաթողիկոսը[41] մի

35 Անդ, էջ 13ա-13բ:

36 Ձեռ. թ. 4331, էջ 13բ:

37 Կթղկ. դիվան, թղթ. 240, վավ. 2:

38 Վարանդացի մելիքը ԺԷ դ. 90-ական թվականներին Մելիք Շահնազար Ա-ի որդի Մելիք Բաղին էր (Մակար Բարխուդարեանց, նշվ. աշխ., էջ 24):

39 Տե՛ս Ձեռագիր թ. 4331, էջ 13բ:

40 Տե՛ս **Յակոբոս վարդապետ Տաշեան**, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, Վիեննա, 1895, էջ 113:

41 Ազարիան Բաբելոնում կրակե հնոցը նետված երեք մանուկներից մեկն է (Դանիել Ա, 7) եւ աստվածաշնչյան այս կերպարի անունով է Ոսկան Երեւանցին կոչում Երից Մանկանց վանքում նստող Սիմեոն Կաթողիկոսին:

քանի եպիսկոպոսների համակամությամբ դավանագիր է ուղարկել Իննոկենտիոս ԺԱ Պապին (1676-1689):

Կաթոլիկություն ընդունելու առաջարկ Վափիկանից արվում է նաեւ Երեմիային, որն Աղվանից Աբաս Կաթողիկոս է անվանվում, սակայն վերջինս մերժում է՝ պատասխանելով, թե «Յառաջագոյնքն իմ՝ Պետրոս եւ Գրիգոր կաթողիկոսունք ոչ ընկալան զայդոսիկ, եւ ես ոչ ընդունիմ»[42]: 1695 թ. Սիմեոն Խոտորաշենցին կրկին դիմում է Վափիկանին՝ այժմ Իննոկենտիոս ԺԲ Պապին (1691-1700)՝ խնդրելով միջնորդել իր օգտին Սուլթան-Հուսեյն շահի առաջ եւ պաշտպանել իր իրավունքները Երեմիա Հասան-Ջալալյանի դեմ: Պապը բավարարում է այդ խնդրանքը[43]: Շամախում հաստատված ճիզվիտական օրդենի ներկայացուցիչներից մեկը 1702 թ. անգամ գրում էր, որ Սիմեոն Կաթողիկոսը կաթոլիկ է, սակայն գաղտնի է պահում այդ փաստը[44]:

Երեմիա Հասան-Ջալալյանը վախճանվում է 1700 թ., երկու տարի անց՝ 1702 թ. վերջին, իր մահկանացուն է կնքում նաեւ Սիմեոն Խոտորաշենցին[45]: Մինչ այդ, սակայն, երկու Կաթողիկոսներն իրենց հաջորդներ են օծում. Երեմիա Հասան-Ջալալյանը՝ Եսայիին, որն իր եղբայր Վելիջանի որդին էր[46], Սիմեոն Խոտորաշենցին՝ իր ազգական Ներսեսին:

Աշոտ Հովհաննիսյանի կարծիքով այդ օծումը տեղի է ունեցել Սիմեոն Խոտորաշենցու կաթողիկոսության վերջին տարում՝ 1702 թ.[47]: Սիմեոն Երեւանցին Ներսեսի օծման տարի է համարում 1706 թ.՝ նշելով նույն տարեթիվը որպես Եսայիի հայրապետության հինգերորդ տարի. «Ի հինգերորդ ամ կաթուղիկոսութեան Եսայեայ, Ներսէս անուն ոմն սեւգլուխ յազգէ վերոյիշեալ բանադրեցեալ Սիմէօն Կաթուղիկոսին, ի յԱղուանս կաշառօք եւ խարէութեամբ օծանի կաթուղիկոս՝ խոչ եւ ապաժ Եսայեա ի ՌՃԾԵ թուոջ մերում»[48]: Ըստ այսմ, Եսային կաթողիկոս է դարձել 1701 թ., սակայն իր աշխատության նախորդ էջում Երեւանցին գրում է՝ «նստի յԱղուանս ի ՌՃԾԱ թուոջն»[49]: Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ Սիմեոն Երեւանցին առաջին դեպքում Եսայիի հայրապետության սկիզբ է համարել Երեմիա Կաթողիկոսի մահվան հաջորդ տարին, իսկ երկրորդ դեպքում՝ Սիմեոն Խոտորաշենցու վախճանվելուց հետո: Վարդան Օձնեցին Եսայիի աթոռակից կաթողիկոս օծվելու տարեթիվ է համարում 1695 թ.: Եթե այս թվականը համարենք Եսայիի կաթողիկոսության առաջին տարին, ապա նրա կաթողիկոսության հինգերորդ տարի եւ Ներսեսի օծման տարեթիվ է դառնում 1700 թ., որը, ըստ տվյալների համադրման, Ներսեսի կաթողիկոս օծվելու ամենահավանական թվականն է:

Առաջինը Երեմիան է 1695 թ. «հրամանաւ Նախապետ Կաթողիկոսին» աթոռակից օծում Եսայիին[50], որը դեռ Երեմիայի կենդանության օրոք Հիջրայի 1111 թ. ռամազան

42 **Յակոբոս վարդապետ Տաշեան,** Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, էջ 113:
43 **Ալիշան,** Կամենից, Վենետիկ, 1896, էջ 145:
44 Տե՛ս “Ïèñüìà è äîíåñåíèÿ èåçóèòîâ î Ðîññèè, êîíöà XVII è íà÷àëà XVIII âåêà”, Ñïá, 1904, էջ 294:
45 Տե՛ս **Աշ. Հովհաննիսյան,** նշվ. աշխ., էջ 293:
46 Տե՛ս **Հր. Աճառյան,** Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Եր., 1944, էջ 144:
47 Տե՛ս **Աշ. Հովհաննիսյան,** նշվ. աշխ., էջ 293:
48 Տե՛ս **Սիմեոն Երեւանցի,** Ջամբռ, Վաղարշապատ 1873, էջ 81-82:
49 Անդ, էջ 81:
50 Տե՛ս Ձեռագիր թ. 4331, էջ 14ա:

ամսին (1700 թ. փետրվարի 20 - մարտի 22) դիմում է Սուլթան-Հուսեյն շահին՝ բողոքելով, որ Ղարաբաղի, Գանձակի, Զարգբիլի (ներկայիս Քարվաճառի շրջան) եւ Շիրվանի մուսուլման ֆեոդալները կրոնական ճնշման եւ հալածանքի են ենթարկում այդ գավառների հայկական համայնքներին: Սուլթան-Հուսեյնը, համաձայն Սուլեյման շահի կողմից Պետրոս Խանձքեցուն տրված հրովարտակի, հրամայում է Ղարաբաղի բեկլարբեկ Քալբալի խանին. 1694-1705), օժանդակել Եսայի Կաթողիկոսին եւ վերջ դնել կրոնական հալածանքներին[51]: Այս հրովարտակի հետ միաժամանակ շահը հրամայում է Ղարաբաղի բեկլարբեկին պատժել ոմն Սեֆի-Ղուլի բեկի թոռ Իսմայիլին, որը շարունակաբար անհանգստություն էր պատճառում Եսայի Կաթողիկոսին, խառնվում եկեղեցական կառավարման խնդիրներին, վանքապատկան գյուղերից հարկ պահանջում[52]:

51 Տե՛ս Կթղկ. դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 131:
52 Տե՛ս Ձեռագիր թ. 4331, Կթղկ. դիվան, էջ 14ա, թղթ. 2բ, վավ. 134: